

**GLOBALLASHUV JARAYONLARI VA XALQARO MUNOSABATLAR:
TARIXIY EVOLYUSIYA VA ZAMONAVIY XAVFSIZLIK MEXANIZMLARI**

Nosirov Rashod Adilovich

Toshkent davlat transport universiteti

« Xalqaro Ommaviy huquq » kafedrası professori, t.f.d.

Annotatsiya. Maqolada globallashuv sharoitida xalqaro munosabatlar tizimining tarixiy shakllanishi va bugungi transformatsiyasi tahlil qilinadi. Muallif xalqaro munosabatlar, xalqaro siyosat va tashqi siyosat tushunchalarining o'zaro bog'liqligini ochib, milliy manfaatlar hamda kuchlar muvozanati omilining barqarorlikni ta'minlashdagi o'rnini ko'rsatadi. Vestfal (1648) davlatlararo tizimidan boshlab ikki qutbli tartibot va uning barham topishidan keyin kuchaygan mintaqaviylashuv tendensiyasigacha bo'lgan jarayonlar tarixiy manzarada yoritiladi. Shu asosda global, mintaqaviy va milliy xavfsizlik darajalari, ularni muvofiqlashtiruvchi huquqiy-institutsional mexanizmlar (kollektiv xavfsizlik, kollektiv mudofaa, kooperativ xavfsizlik va kooperativ diplomatiya) tizimli tarzda sharhlanadi.

Kalit so'zlar: Kalit so'zlar: xalqaro munosabatlar, xalqaro siyosat, tashqi siyosat, xalqaro xavfsizlik, mintaqaviy xavfsizlik, milliy xavfsizlik, siyosiy realizm, siyosiy idealizm, kuchlar muvozanati, xavfsizlik mexanizmlari, kollektiv xavfsizlik, kollektiv mudofaa, kooperativ xavfsizlik, kooperativ diplomatiya.

Abstract. This paper examines the historical formation and contemporary transformation of the international relations system in the era of globalization. It clarifies the interconnection between international relations, international politics and foreign policy, emphasizing the role of national interests and the balance of power in maintaining stability. The discussion traces key milestones from the Westphalian interstate order (1648) through the bipolar period to the post-Cold War surge of regionalization. On this basis, the paper outlines global, regional and national levels of security and explains the legal and institutional mechanisms that link them, including collective security, collective defence, cooperative security and cooperative diplomacy.

Keywords: International relations, international politics, foreign policy, international security, regional security, national security, political realism, political idealism, balance of power, security mechanisms, collective security, collective defence, cooperative security, cooperative diplomacy.

Kirish

Hozirgi globallashuv davrida xalqaro munosabatlar jahon siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotining ajralmas qismiga aylandi. Davlatlar va xalqlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik kuchayib, xavfsizlik masalalari jahon hamjamiyati uchun umumiy muammoga aylanmoqda. Biroq bu jarayon tubdan yangi hodisa emas: tarixda Savdo yo'llari (masalan, Ipak yo'li), imperiyalar o'rtasidagi elchiliklar, sulh shartnomalari va ittifoqlar davlatlararo aloqalarning

ilk shakllarini yaratgan. Keyinchalik Yevropa diplomatiyasida suveren davlat tamoyili mustahkamlanib, 1648-yil Vestfal kelishuvlari xalqaro tartibotning huquqiy-siyosiy me'yorlarini shakllantirdi. Shu tarixiy evolyusiya zamirida bugungi xalqaro xavfsizlik mexanizmlari va mintaqaviy hamkorlik modellari vujudga keldi.

Xalqaro munosabatlar tushunchasi va ishtirokchilari. Globallashuv jarayoni xalqaro munosabatlar bilan chambarchas bog'liq, chunki ijtimoiy taraqqiyotning baynalmilallashuvi uning asosiy xususiyatlaridan biri hisoblanadi. Xalqaro munosabatlar ijtimoiy fanlararo soha sifatida namoyon bo'lib, siyosiy sotsiologiya uchun ham muhim mavzulardan biridir. Xalqaro munosabatlar — ijtimoiy munosabatlarning o'ziga xos turi bo'lib, ijtimoiy hayotning turli sohalarini, ya'ni iqtisodiy almashinuvdan tortib sport musobaqalarigacha bo'lgan jabhalarni qamrab oladi. Ularni ijtimoiy hayot sohalariga ko'ra siyosiy, iqtisodiy, diplomatik, harbiy, madaniy, ilmiy-texnikaviy va boshqa turlarga ajratish mumkin. Xalqaro munosabatlar ishtirokchilari — davlatlar, nodavlat tashkilotlar, transmilliy korporatsiyalar hamda ayrim individlardir. Demak, xalqaro munosabatlar davlatlararo munosabatlar, xalqaro tashkilotlar faoliyati va global hamkorlik jarayonlarini o'z ichiga oladi.

Xalqaro siyosat va tashqi siyosat: mazmun va vazifalar. Zamonaviy dunyo xalqaro munosabatlari o'zaro aloqadorlik va birlikka asoslangan ulkan tizim — makrotizim sifatida namoyon bo'ladi. Unda turli siyosiy sub'ektlar: xalqlar, davlatlar, ijtimoiy harakatlar va tashkilotlar, shuningdek, xalqaro davlatlararo va nodavlat tashkilotlar ishtirok etadi. Bu munosabatlarda ishtirok etuvchi sub'ektlarning faoliyati xalqaro siyosat deb ataladi. Xalqaro siyosat — xalqaro munosabatlar sub'ektlari, avvalo davlatlarning davlatlararo va millatlararo darajadagi (masalan, BMT doirasidagi) faoliyatlarini anglatadi. Ilmiy adabiyotlarda atamaga yagona ta'rif berilmagan bo'lsa-da, umumiy ma'noda xalqaro siyosat deganda xalqaro munosabatlar sub'ektlari faoliyatining yo'nalishlari, ular qo'llaydigan usul va vositalar tushuniladi. Xalqaro siyosatning sinonimi sifatida tashqi siyosat ham ishlatiladi. Tashqi siyosat — davlat hamda ijtimoiy-siyosiy tashkilotlarning o'z ehtiyoj va manfaatlarini ta'minlash maqsadida xalqaro miqyosdagi faoliyatdir. U davlatning xalqaro munosabatlardagi siyosiy yo'lini, ustuvor maqsad va vazifalarini, shuningdek, ularni amalga oshirish mexanizmlari, institutlari va usullarini ifoda etadi. Davlatning tashqi siyosati xalqaro huquqiy tamoyillar asosida, shu bilan birga milliy manfaatlarga muvofiq tartibga solinadi.

Globallashuv, mintaqaviylashuv va milliy davlatchilik: uch omilning o'zaro ta'siri. Zamonaviy xalqaro munosabatlar tizimida jahon siyosatini shakllantirayotgan uch asosiy omil mavjud: globallashuv (umumsayyoraviy miqyosda), mintaqaviylashuv (alohida hududlar darajasida), milliy davlatchilik (milliy davlat manfaatlarini ustuvor qo'yish tamoyili). Ushbu tendensiyalar davlatlararo munosabatlarning barcha yo'nalishlariga ta'sir ko'rsatmoqda. Xususan, xavfsizlikni ta'minlashda global va mintaqaviy jarayonlar hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Hududiy tamoyil davlatlararo tizimda muhim asos sifatida saqlanib qolmoqda: dunyoning turli qismlarida davlatlararo birlashmalar vujudga kelmoqda, yangi kuch markazlari shakllanmoqda. Ma'lumki, globallashuv — davlatlararo miqyosda iqtisodiy, siyosiy, madaniy va diniy munosabatlarning uyg'unlashuvi, markazlashuvi va

birxillashuv jarayonidir. Shu bilan birga, u mintaqaviy integratsiya jarayonlariga ham turtki berdi. Bu yerda paradoks ko'zga tashlanadi: bir tomondan, mintaqaviylashuv globallashuvning bosqichi yoki vositasi sifatida namoyon bo'ladi; ikkinchi tomondan esa u millat-davlatlarning o'z manfaatlarini himoya qilish va o'zligini asrab qolish imkonini beradi.

Xalqaro, mintaqaviy va milliy xavfsizlik: darajalar va mazmun

Global (xalqaro) xavfsizlik — xalqaro munosabatlarda nizo va to'qnashuvlarsiz barqarorlik holatidir. Zamonaviy siyosiy-huquqiy adabiyotlarda uning turli talqinlari uchraydi: a) yetakchi davlatlar manfaatlarini muvozanati asosida yer yuzida tinchlik va barqarorlikni kafolatlash holati; b) anarxik dunyoda raqobatchi davlatlar kuchlarining muvozanatini ta'minlash holati; v) umumiy tinchlik va xalqlar xavfsizligiga tahdidlarni bartaraf etuvchi davlatlararo munosabatlar holati. Shu ma'noda BMT markaziy o'rin tutadi: global xalqaro xavfsizlikning institutsional yadrosi sifatida u umume'tirof etilgan me'yorlar va mexanizmlarni mujassamlashtiradi.

Tadqiqotchilar fikriga ko'ra, ikki qutbli dunyo barham topgandan so'ng xavfsizlik muammolariga mintaqaviy yondashuv ustuvor ahamiyat kasb eta boshladi. XXI asrda globallashuv jarayonlari bilan bir qatorda mintaqaviylashuv jarayonlari ham jadal kechmoqda. Mintaqa geografik, tabiiy, iqtisodiy va boshqa xususiyatlari bilan bog'liq dunyo hududining muayyan qismi sifatida tushuniladi; shu bilan birga, u geografik o'zaro munosabatlar va aloqadorlik asosida shakllangan cheklangan miqdordagi davlatlar uyushmasi sifatida ham baholanadi. Mintaqaviy xavfsizlik — milliy va global xavfsizlik orasida joylashgan xavfsizlik darajasi bo'lib, nisbatan mustaqil va avtonom tizim osti sifatida namoyon bo'ladi. Mintaqaviy xavfsizlik tizimi — mintaqa davlatlarining umumiy manfaatlarini samarali muhofaza qilishga qaratilgan xalqaro-huquqiy me'yorlar, milliy va mintaqaviy institutlar, ichki va mintaqaviy kuch vositalari majmui va birligidir. Xavfsizlik tizimlari ierarxiyasida milliy xavfsizlik birinchi o'rinda turadi: davlat suvereniteti va hayotiy muhim milliy manfaatlar asosiy tayanch bo'lib qolaveradi.

Suverenitet va Vestfal tizimining tarixi hamda transformatsiyasi. Hozirgi zamon xalqaro munosabatlarida suverenitetning o'рни va ahamiyati haqida turli, ba'zan qarama-qarshi fikrlar bildiriladi. Shunga qaramasdan, davlat hamon ichki va tashqi munosabatlarning birlamchi subekti bo'lib qolmoqda, chunki xalqaro munosabatlarning mazmuni, avvalo, davlatlarning fundamental manfaatlarini bilan belgilanadi. Hozirgi davlatlararo tizim tarixda birinchi marta hududiy suverenitetni qonunlashtirgan Vestfal tizimi (1648-yil) merosi bilan tavsiflanadi. Ushbu model suveren davlatlar o'zaro munosabatlarining "etaloni" sifatida qaralgan bo'lsa-da, globallashuv va mintaqaviylashuv jarayonlari uning ayrim tamoyillarini qayta ko'rib chiqish zaruratini kuchaytirmoqda. Davlat usti tuzilmalar (masalan, Yevropa Ittifoqi kabi integratsion birlashmalar) davlatlararo vakolatlar taqsimotida yangi yondashuvlarni shakllantirdi. Shu bilan birga, ayrim hududiy nizolar va tan olish amaliyotidagi ziddiyatlar suverenitet, hududiy yaxlitlik va o'z taqdirini o'zi belgilash tamoyillari o'rtasidagi muvozanat muammosini yanada dolzarb qilmoqda.

Xavfsizlik mexanizmlari: kollektiv xavfsizlikdan kooperativ diplomatiyagacha

Mintaqaviy va xalqaro xavfsizlik sohasidagi munosabatlar xalqaro huquq normalari, xalqaro shartnomalar, xalqaro odat va BMT nizomi me'yorlari bilan tartibga solinadi. Biroq milliy xavfsizlikka oid qonunchilik xalqaro huquqning umume'tirof etilgan prinsip va normalariga muvofiq kelishi shart. Shu nuqtai nazardan xavfsizlikni ta'minlash mexanizmlarini bir nechta modellar orqali tavsiflash mumkin: 1) kollektiv xavfsizlik — barcha a'zolarga qarshi tajovuzga birgalikda javob berishga qaratilgan umumiy majburiyatlar tizimi; 2) kollektiv mudofaa — ittifoq ishtirokchilariga nisbatan tashqi tahdidlar yuzaga kelganda o'zaro mudofaa majburiyati; 3) kooperativ xavfsizlik — ishonchni mustahkamlash choralari, shaffoflik, muloqot va institutsional hamkorlik orqali xavf-xatarlarni oldindan bartaraf etish; 4) kooperativ diplomatiya — kelishuvga erishish uchun ko'p tomonlama muzokaralar, vositachilik va “yumshoq” ta'sir vositalaridan kompleks foydalanish. Mazkur mexanizmlar tarixan kuchlar muvozanati va huquqiy me'yorlar o'rtasidagi nisbatni o'zgartirib, zamonaviy xalqaro tizimda barqarorlikni ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro munosabatlar globallashuv sharoitida yanada murakkab va ko'p sub'ektki makrotizim sifatida namoyon bo'lmoqda. Tarixiy tajriba shuni ko'rsatadiki, Vestfal suvereniteti modeli davlatlararo tartibotning asosiy ustuni bo'lib qolgani holda, global va mintaqaviy integratsiya jarayonlari uning amaliy chegaralarini kengaytirdi va ayrim hollarda qayta talqin qilishga olib keldi. Shu sharoitda milliy manfaatlar bilan birga umuminsoniy xavfsizlik maqsadlarini uyg'unlashtirish, milliy - mintaqaviy - global xavfsizlik darajalarini institutsional bog'lash va ishonchga asoslangan kooperativ diplomatiyani rivojlantirish barqaror tinchlikning muhim sharti sifatida maydonga chiqadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. United Nations. (1945). Charter of the United Nations.
2. Morgenthau, H. J. (1948). Politics Among Nations: The Struggle for Power and Peace. Alfred A. Knopf.
3. Waltz, K. N. (1979). Theory of International Politics. McGraw-Hill.
4. Bull, H. (1977). The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. Macmillan.
5. Keohane, R. O., & Nye, J. S. (1977). Power and Interdependence: World Politics in Transition. Little, Brown.
6. Buzan, B. (1991). People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era (2nd ed.). Harvester Wheatsheaf.
7. Buzan, B., Wæver, O., & de Wilde, J. (1998). Security: A New Framework for Analysis. Lynne Rienner.
8. Nye, J. S. (2004). Soft Power: The Means to Success in World Politics. PublicAffairs.
9. Baylis, J., Smith, S., & Owens, P. (Eds.). (2020). The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations (8th ed.). Oxford University Press.